

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА, ІНСТИТУЦІ ТА ЧАСОПИСИ

Марина Палієнко

МІСЦЕ ЖУРНАЛУ "КИЕВСКАЯ СТАРИНА" В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Одним з помітних явищ культурного і наукового життя України кінця XIX - початку XX ст. стало видання журналу "Киевская старина" (1882-1906), який об'єднав навколо себе видатних представників української інтелігенції і упродовж чверті століття репрезентував на своїх сторінках дослідження в галузі історії, археології, етнографії, фольклористики, літературознавства. Цей часопис зробив вагомий внесок не лише у розвиток історичної науки, сприявши розширенню її джерельної бази, але й відбив у своїй діяльності основні віхи культурно-просвітницького руху української інтелігенції, її прагнення до національного відродження.

Матеріали "Киевской старины" привернули увагу наукової громадськості ще в період видання часопису. Перші відгуки на них з'явилися в тогочасній пресі у вигляді рецензій на окремі числа журналу, найгрунтовніші з яких належали перу М.І.Костомарова¹ та оглядачам "Записок НТШ"². Короткі замітки-анотації стосовно "Киевской старины" спорадично з'являлися також в деяких російських та українських часописах³.

Велику увагу матеріалам журналу надавав І.Я.Франко у своїх критичних виступах на сторінках "Зорі", "Літературно-наукового вісника", "ЗНТШ". У рецензії на "Киевскую старину" 1886 р. він високо оцінив етнографічні дослідження П.Кузьмичевського (М.Драгоманова), публікації О.Потебні, М.Сумцова, відзначивши, що їх цінність полягає в тому, "що в спосіб новий і строго науковий вони дотикають дуже важних питань духовного життя і творчості нашого народу"⁴. Крім того, І.Франко дав позитивну оцінку журналу в своїх працях "З останніх десятиліть XIX в.", "Українці", "Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.", "Южнорусская литература".

У 1911 р. заходами співробітників Полтавської вченої архівної комісії було видано систематичний покажчик журна-

лу "Киевская старина" за 1882-1906 рр., який включав також розпис публікацій часопису "Україна" за 1907 р.⁵ Оцінюючи в цілому позитивно цю бібліографічну працю, якою упродовж наступних десятиліть користувалося кілька поколінь дослідників історії України, слід відзначити, що вона мала й суттєві вади. Окрім численних орфографічних і смислових помилок, показчик містив в окремих випадках неточні дані про рік та пагінацію певної журнальної публікації. Водночас не були вказані томи та відділи журналу, що ускладнювало пошук та атрибуцію матеріалів; залишилися нерозкритими численні криптоніми та псевдоніми авторів часопису. На недоліки показчика вказував у своїй рецензії відомий український бібліограф В.Дорошенко⁶.

До висвітлення історії часопису першими звернулися його співробітники - О.М.Лазаревський, Г.П.Житецький та В.В.Данилов⁷. Але їх статті про участь у виданні Ф.Г.Лебединцева, М.І.Костомарова, П.О.Куліша містили переважно епістолярії або уривки зі спогадів. Водночас саме В.Даниловим у статті "Литературные поминки" вперше була здійснена спроба визначення місця "Киевской старины" в українській культурі. В загальних рисах охарактеризувавши програму та 25-річну історію часопису, він справедливо відзначив, що "Киевская старина" - "це багата скарбниця, яка ще довго не буде вичерпаною, це широка програма, яка визнає для майбутніх дослідників України шляхи і цілі"⁸.

Визнанням наукового та загальнокультурного значення "Киевской старины" стало включення спеціального розділу "Историография 1880-1890 гг. Лазаревский и кружок "Киевской старины" до фундаментальної праці "Украинский народ в его прошлом и настоящем"⁹, в якому М.С.Грушевський в загальних рисах охарактеризував науковий доробок журналу та визначив його місце у вітчизняній історіографії. В цілому високо оцінивши науковий потенціал журналу, М.Грушевський надав першорядне значення в його діяльності особі О.М.Лазаревського, дещо применшивши, на наш погляд, роль діячів Старої громади у створенні та організаційно-видавничій історії "Киевской старины".

Наступним кроком на шляху до реконструкції історії журналу стала стаття В.Данилова "Киевская старина" по

цензурным документам"¹⁰. Проте ця праця, незважаючи на її ґрунтовність і насиченість фактологічним матеріалом, лише висувала проблему стосунків "Киевской старины" з цензурою. Її автором не були виявлені і залучені до аналізу документи київських цензурних органів, які безпосередньо здійснювали перегляд матеріалів журналу, і, що найважливіше, - не було зроблено узагальнень і висновків щодо цензурної політики російського уряду по відношенню до українського часопису, не були визначені напрямки цензурного втручання у підготовку та добір матеріалів до друку.

У 1920-х рр. на сторінках редагованих М.Грушевським часопису "Україна" та збірника "За сто літ" було надруковано кілька важливих джерел з історії видання журналу, зокрема, листування його першого редактора Ф.Лебединцева з В.Антоновичем, М.Петровим та М.Костомаровим¹¹, а також уривки зі спогадів останнього редактора-видавця "Киевской старины" В.Науменка¹². Отже, упродовж перших двох десятиліть ХХ ст. історія журналу та його матеріали не були позбавлені уваги з боку української історіографії.

Однак нові тенденції у розвитку суспільства, пов'язані із зміцненням тоталітарного комуністичного режиму, із нищенням незалежної наукової думки, призвели у 1930-х рр. майже до повного виключення журналу з орбіти історіографічних досліджень. До "Киевской старины", як і в цілому до української історичної науки ХІХ - початку ХХ ст., почали застосовуватися заідеологізовані оцінки. І якщо матеріали журналу продовжували частково використовуватися дослідниками української минувшини, то його історія, наукова й культурно-просвітницька діяльність зовсім не вивчалися. Фактично єдиним винятком у ці роки стала публікація спогадів Г.О.Лазаревського про журнал та його найближчих співробітників¹³.

На статтях та згадках про журнал в радянських енциклопедичних виданнях та узагальнюючих працях з історії України позначився класовий підхід до "Киевской старины" як до "буржуазного" чи "буржуазно-націоналістичного" видання¹⁴. У цих публікаціях тільки в загальних рисах характеризувався напрямок і специфіка журналу, наводились хронологічні рамки його видання та коло його співробітників

(причому в деяких випадках серед імен авторів часопису навіть не згадувалися його фундатори - В. Антонович та О. Лазаревський)¹⁵.

Проте "Киевская старина" не залишилася поза увагою українських істориків, які перебували в еміграції. Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко високо оцінили її спадщину в своїх загальних курсах української історії¹⁶. Серед досліджень української діаспори, що торкаються "Киевской старины", принципове значення має "Огляд української історіографії" Д. Дорошенка, в якому виділено окремий розділ - "Киевская старина" та її ближчі співробітники: О. Лазаревський, П. Єфименко, О. Левицький, І. Каманін та інші¹⁷. Д. Дорошенко, проаналізувавши науковий потенціал та творчу спадщину найближчих співробітників "Киевской старины", зробив висновок про "епохальне" значення журналу в розвитку українознавства. Висока оцінка часопису присутня також в такому фундаментальному виданні зарубіжної україніки, як "Енциклопедія Українознавства"¹⁸. Таку увагу до журналу з боку зарубіжної української історіографії можна пояснити тим, що історики, які були позбавлені в еміграції можливості використовувати архівні першоджерела, отримували зі сторінок "Киевской старины" необхідну фактологічну інформацію для своїх досліджень.

Слід відзначити, що історики діаспори крім використання матеріалів журналу зверталися до висвітлення окремих моментів у його історії. Зокрема, в журналі "Український історик" - друкованому органі Українського історичного товариства у Нью-Йорку, було видруковано статтю М. Антоновича, присвячену 100-літньому ювілею "Киевской старины"¹⁹, та біографічний нарис про О. Лашкевича - редактора-видавця журналу упродовж 1888-1889 рр.²⁰ Окремий розділ в "Історії української преси" присвятив "Киевской старине" А. Животко²¹. В ньому автор, коротко зупинившись на організації видання, його програмі, діяльності видавців і співробітників, охарактеризував журнал як "невичерпану ще й досі криницю - першу українську широку енциклопедію", без матеріалів якої "тяжко обійтися в науковій праці з тієї чи іншої галузі українського життя"²².

В Україні перші проблемно-тематичні дослідження пуб-

лікацій "Киевской старины" з'явилися у 60-70-х рр. Це були статті М. Бутича²³ та Г. Швидько²⁴, які торкалися питань висвітлення журналом соціально-економічної та політичної історії міст і сіл України періоду середньовіччя. Фольклористичний доробок "Киевской старины" став предметом дисертаційного дослідження та низки статей А. Іоаніді²⁵. В них автор на підставі аналізу фольклорно-етнографічних розвідок та публікацій пам'яток народної творчості в журналі дійшов висновку, що фольклористичний доробок "Киевской старины" дає надзвичайно різноманітний і цінний фактичний й теоретичний матеріал з історії фольклорного процесу в Україні кінця XIX - початку XX ст.

Посиленню інтересу української громадськості до історії журналу та його матеріалів сприяло відродження у 1972 р. "Київської старовини" у вигляді щорічного альманаху. Цього ж року на сторінках "Українського історичного журналу" була видрукована стаття Ю. Короткого, присвячена 90-й річниці першого числа "Киевской старины"²⁶. Проте ця "відлига" тривала недовго. Другий випуск щорічника був забронований, бо чиновники від ідеології визнали його спадкоємцем "буржуазно-ліберальних" та "націоналістичних" традицій дореволюційного часопису. 2 березня 1973 р. було прийнято постанову Президії Академії Наук УРСР "Про серйозні методологічні хиби і теоретичні помилки в матеріалах щорічника Інституту археології АН УРСР", в якій, зокрема, відзначалося, що "виданий щорічник має ряд хибних положень, серйозних методологічних і теоретичних помилок. Назва щорічника не відповідає характеру радянського видання, повторює назву дореволюційного журналу буржуазно-ліберального напрямку "Киевская старина". Майже у всіх статтях та повідомленнях відсутні теоретичні висновки, узагальнення, не висвітлюється зв'язок київських матеріалів з пам'ятками Північної та Північно-Східної Русі"²⁷. Було прийняте рішення зобов'язати Інститут археології АН УРСР "зняти з щорічника назву "Київська старовина", яка відтворює назву дореволюційного буржуазно-ліберального журналу; глибоко вивчити всі рукописи, що подані Інститутом до видавництва, з точки зору їх ідейного і наукового рівня і вжити рішучих заходів до неповторення подібних методологічних збочень"²⁸.

Отже, в період "застою" дослідження "Киевской старины" майже не велися, і тільки глобальні зрушення, які відбулися у суспільно-політичному житті України на рубежі 1980-1990-х рр., відкрили можливість для об'єктивного вивчення історії журналу та його внеску у розвиток української історичної науки.

Дослідженню місця і ролі журналу в літературному процесі кінця XIX - початку XX ст. присвятив свою дисертацію М.В.Кучинський²⁹, який дійшов висновку, що "Киевская старина" у своїй діяльності стверджувала повну закономірність і необхідність національної літератури в Україні, була активним фактором формування та консолідації українських письменників.

Значний внесок у розробку питань, пов'язаних з проблемно-тематичним дослідженням матеріалів "Киевской старины", було зроблено В.М.Матях. У дисертації "Проблеми історії України XVI-XVIII ст. у висвітленні журналу "Киевская старина" та низці статей³⁰ вона розглянула історіографічне значення публікацій часопису з соціально-економічної та суспільно-політичної історії України доби середньовіччя. В.Матях детально зупинилася на характеристиці публікацій "Киевской старины" з історії поземельних відносин, промислового виробництва та торгівлі в Україні XVII-XVIII ст.; соціальної і політичної структури українського суспільства періоду Гетьманщини; з історії народних рухів та політичних взаємин України з Річчю Посполитою і Росією. На підставі аналізу цього матеріалу В.Матях зробила висновок, що публікації часопису, при певному критичному ставленні до них, становлять суттєву наукову базу для постановки та розробки пріоритетних проблем як українознавства загалом, так і сучасної медієвістики.

Дослідженню ролі журналу в громадському та науковому житті України кінця XIX - початку XX ст. була присвячена дисертація автора цієї статті³¹. В ній на підставі аналізу широкого кола джерел було досліджено історію створення журналу, висвітлено основні етапи і напрями його наукової і громадської діяльності, проведено комплексний історико-джерелознавчий аналіз його матеріалів. Результатом дослідження став висновок про те, що "Киевская старина" була не тільки науко-

вим центром українознавства, який справив суттєвий вплив на розвиток історичної науки і зробив значний внесок у розширення її джерельної бази, але й культурно-просвітньою установою, яка сприяла консолідації інтелектуальних сил нації і зростанню національної самосвідомості. Крім того, окремі аспекти організаційно-видавничої діяльності "Киевской старины" та тематична спрямованість її матеріалів знайшли відображення у низці публікацій автора³².

Значною подією в науковому та культурному житті України стало відновлення у 1992 р. видання журналу "Київська старовина", редакція якого задекларувала свою вірність науковим традиціям історико-літературного часопису кінця XIX - початку XX ст.

Оцінити повною мірою місце "Киевской старины" в українській історіографії неможливо без аналізу основних напрямів історичних досліджень на сторінках журналу та науково-інформаційного потенціалу його публікацій. "Киевская старина" упродовж чверті століття, до заснування у 1907 р. Українського наукового товариства у Києві, виконувала завдання науково-дослідного осередку українознавчих студій. Часопис згуртував навколо себе провідні сили української наукової інтелігенції, що значною мірою визначило його провідне місце в системі наукових інституцій України кінця XIX - початку XX ст.

У виданні "Киевской старины" брали участь понад 450 авторів та кореспондентів, серед яких були відомі вчені в галузі історії і філології - випускники Університету св.Володимира В.Антонович, М.Владимирський-Буданов, М.Андрієвський, О.Андрієвський, В.Беренштам, Д.Багалій, О.Левинський, І.Лучицький, К.Михальчук, Ф.Мищенко, Ф.Вовк, Л.Білогірь-Котляревський, П.Голубовський, М.Грушевський, В.Данилевич, М.Дашкевич, Б.Познанський, В.Іконников, О.Кістяківський, М.Довнар-Запольський, В.Доманицький, П.Дорошенко, М.Драгоманов, І.Линниченко, І.Житецький, С.Єфремов, Харківського університету - М.Костомаров, М.Бакай, В.Гнилоширов, М.Комаров, В.Милорадович, Д.Міллер, Новоросійського університету - М.Біляшівський, О.Маркевич, Д.Маркович, Ф.Лашков, Дерптського університету - М.Василенко, Київської духовної академії - І.Малишевський, С.Голубев, М.Петров, П.Лебе-

динцев, П.Житецький, В.Завітневич, М.Оглоблин, В.Біднов, В.Липківський, О.Лотоцький, Ю.Крижанівський, Ф.Матушевський, Петербурзького університету - О.Лазаревський, О.Міллер, В.Мякотін, В.Перетц, Є.Петухов, А.Прахов, Московського університету - А.Кримський, О.Веселовський, О.Востоков, В.Корнилович, В.Леонтович тощо.

Значна частина матеріалів журналу підписувалась не прізвищами, а псевдонімами та криптонімами їх авторів, зокрема: В.А. (В.Антонович), А.Л. (О.Лазаревський), И.Л.; Л-ій, И. (І.Лучицький), Н.П. (М.Петров), А.Р. (О.Русов). Автори окремих журнальних публікацій взагалі не були відомі широкому читацькому загалу - Кузьмичевський, П.; К-ій, П.; П.К.; Р.Л.Н.; Т-в, М.; Т-ов, М. (усі - М.Драгоманов), Миронець, В. (В.Дурдруківський), Кошовик, К.; К-к, К. (К.Ксендзюк), Левенко, В. (В.Леонтович), Оленин, М. (Д.Маркович), Михайлогорський (С.Пономарьов), Черепин, В. (В.Прокопович) та ін.³³

Отже, у виданні журналу упродовж 25-ти років брали участь представники різних наукових шкіл, однак переважна більшість авторів сформували своє наукове кредо у стінах Київського університету. Закінчили Київський університет три з чотирьох редакторів "Киевской старины" - О.Лашкевич, В.Науменко та Є.Кивлицький (Ф.Лебединцев був вихованцем Київської духовної академії).

Значна частина істориків, які друкувалися у журналі, були учнями професора В.Антоновича (Д.Багалій, М.Грушевський, П.Голубовський, В.Данилевич, М.Довнар-Запольський, В.Доманицький, О.Левицький, І.Линниченко, В.Ляскоронський, Н.Молчановський, Ф.Николайчик). Позитивістська концепція історичного пізнання В.Антоновича, яка визнавала можливість відтворення історичного процесу на підставі вивчення джерельної спадщини минулих поколінь, позитивно вплинула на формування наукових засад історичного дослідження.

Отже, без аналізу наукової спадщини "Киевской старины" неможливо об'єктивно висвітлити не тільки численні факти і події української історії, але й відтворити еволюцію ідей та наукових концепцій, які набули поширення серед істориків кінця XIX ст. Завдяки вивченню матеріалів часопи-

су можна підійти до реконструкції "образу історичної науки", що становить важливу проблему сучасних джерелознавчих досліджень³⁴. У цьому аспекті слід підкреслити, що важливим наслідком діяльності "Киевской старины" стало формування національної наукової спільності, що в майбутньому сприяло її консолідації в УНТ, а згодом у Всеукраїнській Академії наук. М.Грушевський писав у 1930 р., що "заходи коло заснування на місці закритого в 1876 р. Відділу Географічного товариства якогось товариства з більш широкою програмою і менш офіційним характером, ніж тодішнє Наукове товариство Нестора-літописця, не знаходили спочуття в урядових колах, і гурткові "Киевской старины" волею-неволею доводилося виконувати завдання української наукової установи"³⁵.

Автори "Киевской старины" підкреслювали у своїй програмній заяві, що основою часопису є "самостійні дослідження з історії Південної Росії і різноманітні матеріали до неї", які складають "належність і характерну особливість народного побуту, або є проявом народної творчості й світосприйняття"³⁶. Виходячи з цього, у журналі набули висвітлення проблеми історичного розвитку українського народу, а також суміжних з історією галузей - етнографії, фольклористики, археології.

Пріоритетне місце в журналі посідали історичні матеріали, які являли собою дослідницьку літературу та джерельні публікації. Історичні дослідження друкувалися в "Киевской старине" у вигляді тематичних та історіографічних статей, наукових біографій, заміток і повідомлень, критичних оглядів і рецензій. Дослідницькі матеріали "Киевской старины", відбиваючи безпосередньо наукові концепції їх авторів, типові для епохи їх створення тенденції, відіграють роль важливого джерела для вивчення історичної думки, ідей і поглядів української громадськості кінця XIX - початку XX ст.

Характеризуючи в загальних рисах історичні публікації журналу, слід відзначити, що вони торкаються надзвичайно широкого кола проблем і висвітлюють історію українського народу від стародавніх часів до початку XX ст. Проте далеко не кожний історичний період знайшов відповідне відображення на сторінках часопису. Д.Дорошенко в "Огляді української історіографії" відзначав, що найбільша частина

надрукованих в "Киевской старине" розвідок та матеріалів "стосується як раз історії Гетьманщини XVII-XVIII вв., або взагалі історії Лівобережжя" ³⁷. М.Грушевський вважав, що першорядна увага в журналі надавалася суспільній та культурній історії України XVIII-XIX ст. ³⁸ Дійсно, незважаючи на те, що публікації "Киевской старины" з археології торкаються періоду перших століть нашої ери, а окремі матеріали відображають події IX-XV ст., тільки починаючи з XVI ст. історія українських земель набуває належного висвітлення на сторінках часопису.

На наш погляд, таку увагу авторів "Киевской старины" до проблем української історії XVI-XIX ст. можна пояснити кількома причинами. По-перше, як історики-документалісти, вони головним чином базували свої дослідження на архівному матеріалі, який в своїй більшості торкався подій останніх століть. По-друге, зосереджуючи свою увагу на вивченні суспільно-політичної та соціально-економічної історії періоду існування Запорізької Січі та Гетьманщини, вони намагалися науково обґрунтувати концепцію самобутнього розвитку українського народу. Д.Багалій писав у 1891 р.: "Ніколи ще інтерес до архівних документів не був настільки великим, як у теперішній час; і це тому, що центральне значення набули тепер середній і новий періоди нашої історії - XVI-XVIII ст. Сучасні дослідники не обмежуються зовнішньою, політичною історією, а зосереджують свою увагу на внутрішній, культурній - на побуті економічному, юридичному і т.ін." ³⁹ Підкреслюючи важливість наукової розробки української історії, автори часопису відзначали, що "будування наукової і закінченої схеми української історії окрім значення наукового[...] має ще й велике значення національне", маючи на увазі пробудження національної самосвідомості ⁴⁰.

Таким чином, основний масив публікацій "Киевской старины" хронологічно торкався історії XVI-XIX ст. Проте, в свою чергу треба відзначити, що в журналі набули відображення окремі аспекти ранньослов'янської історії, перш за все, в археологічних студіях В.Антоновича та М.Біляшівського. З ініціативи М.Біляшівського у журналі було організовано відділ "Археологическая летопись Южной России"

(1899-1901), який згодом перетворився на окремий науковий часопис. Археологічну проблематику розробляли також Д.Багалій, В.Ляскоронський, Л.Падалка, Д.Яворницький ⁴¹.

Історії скифів та грецьких колоній у Північному Причорномор'ї торкалися статті професорів Київського університету Ф.Мищенко та Ф.Успенського ⁴². Доба Київської Русі не знайшла належного висвітлення на сторінках журналу (відсутні публікації з проблем формування давньослов'янської держави, з історії окремих земель-князівств). Тільки поодинокі публікації порушували питання походження княгині Ольги, процесу християнізації Русі, або зосереджували увагу на аналізі "Слова о полку Ігоревім" ⁴³. Історія Галицько-Волинської Русі княжої доби знайшла відображення в ґрунтовній праці М.Грушевського "Волинский вопрос 1097-1102 гг." ⁴⁴, предметом якої були взаємовідносини руських князів кінця XI - початку XII ст., їхня боротьба за володіння Волинню (а саме: причини і наслідки Любецького з'їзду, боротьба за волинський стіл, Ветичівський з'їзд князів). Поза увагою авторів журналу залишився період монголо-татарського панування на слов'янських землях.

Основними проблемами, що набули детального висвітлення у часописі, були: національно-визвольні рухи українського народу проти польського панства та католицизму (з центральною подією того періоду - Визвольною війною під проводом Богдана Хмельницького), історія Запорізької Січі, політична та соціально-економічна історія Гетьманщини (1654-1764) у складі Російської імперії, ліквідація автономного устрою українських земель та наслідки цього для подальшої долі українського народу, процес формування національно свідомої інтелігенції та її наукова й культурно-просвітницька діяльність у XIX ст. Редакція часопису ставила собі за мету "сприяти в міру сил і можливостей постановці питань", яких тогочасні періодичні видання торкалися лише побіжно ⁴⁵.

Принципове значення для виявлення концептуальних підходів авторського колективу "Киевской старины" до "схеми" української історії має праця В.Антоновича "Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст." (1362-1569) ⁴⁶, яка за оцінкою М.Костомарова "за своїми якостями являла справжній внесок у науку" ⁴⁷. В ній Антонович на підставі

аналізу літописного матеріалу спростував теорію про повне запусіння та занепад київських земель після погрому Києва військами хана Батия у 1240 р., яка мала поширення в тогочасній російській історіографії. Вчений показав, що Київ, втративши провідну роль у політичному житті східнослов'янського світу, продовжував функціонувати і розвиватися як значний економічний, торговельний, культурний і релігійний осередок слов'янства. Таким чином, на сторінках часопису з першого його числа проголошувалася теза про безперервність київської історії, з передових для того часу позицій вирішувалося питання про генетичний зв'язок історичного процесу в Україні в добу пізнього середньовіччя з історією Київської Русі. М.Грушевський у нарисі "З соціально-національних концепцій Антоновича" високо оцінив це дослідження вченого, в якому докладно було переглянуто "процес наверстання на останках старого устрою Київської землі великокняжої доби нових явищ, витворених новими умовами життя" ⁴⁸.

Історики так званого "гуртка" "Киевской старины", концентруючи свою увагу на дослідженні форм політичної, правової та соціально-економічної організації українського суспільства доби Запорізької Січі та Гетьманщини, ставили собі за мету наукове обґрунтування концепції самобутнього розвитку українського народу. Вони намагались "наблизити старовину до інтересів і світосприймання сучасного читача і з'ясувати сучасність за допомогою історичного висвітлення минулого України" ⁴⁹. У своїх публікаціях автори часопису, услід за В.Антоновичем, орієнтувалися не тільки на наукові, але й на загальнонаціональні цілі, усвідомлюючи необхідність впливу історичних студій на формування національної самосвідомості. Вони багато в чому наслідували історичну концепцію М.Максимовича, який вбачав в історії "дитя народу" і закликав до того, щоби вона була засобом освіти, виховання громадських і патріотичних почуттів ⁵⁰. Отже, публікаціям часопису була притаманна соціальна спрямованість трактування проблем і завдань історії як науки. В.Антонович відзначав на сторінках "Киевской старины", що "справжній історик знає, що історія - це народне самопізнання, і чим більше вноситься до нього світу, правди і

науки, тим вище, моральніше, а, отже, і могутніше стає даний народ; духовні сили розвиваються не від створення фантастичних тенденційних образів, а від тверезого і, перш за все, правдивого розуміння свого минулого" ⁵¹. Це стисле визначення певною мірою характеризує позитивістсько-прагматичний підхід В.Антоновича до цілей і завдань історичної науки, головними аспектами якого були "тверезе", "правдиве розуміння минулого" (тобто відтворення історичного процесу на підставі конкретики і фактологізму) та "усвідомлення історичного шляху" свого народу, тобто виховання патріотизму і формування національної самосвідомості. Подібний підхід до визначення історичної науки був у цілому характерний для вчених-позитивістів кінця XIX ст. Німецький історик Е.Бернгейм відзначав, що "історична наука навчає людину самопізнання і самосвідомості, вона дає можливість усвідомлювати сучасні події і умови на підставі минулих подій і умов, пояснюючи, як і чому вони такі, а також вказуючи, що приблизно можна очікувати у майбутньому" ⁵². У свою чергу професор Ніжинського історико-філологічного інституту М.Бережков у своїй вступній лекції до курсу історії у 1882 р. проголошував, що "історичне самопізнання є моральний акт і моральне завдання для суспільства" ⁵³.

Трактування В.Антоновичем та його учнями історії як народного самопізнання відповідало загальній тенденції розвитку історичної науки в досліджуваний період. Ідеалізуючи суспільно-політичний устрій Гетьманщини, козацьку старшину і старшинську адміністрацію, вони намагались обґрунтувати історичне право українців на національну автономію в межах Російської імперії. І хоча в журналі відкрито не критикувалися дії царського уряду в XVIII ст., спрямовані на ліквідацію української автономії, але негативна їх оцінка виявилася в публікації численних документів щодо українського питання. Серед них - один з найвизначніших політичних трактатів другої половини XVIII ст. "Разговор Великороссии с Малороссией", вперше видрукований саме в "Киевской старине" ⁵⁴. Він увесь просякнутий ідеєю політичної автономії України, прославленням її героїчного минулого. Пильна увага співробітників "Киевской старины" до історії XVIII ст. пояснювалась тим, що саме в цей період

відбувалися кардинальні зміни в усіх сферах життя українського суспільства, які призвели до нівелювання його національних особливостей. "Вісімнадцате століття в історії Малоросії - перехідна епоха, що закінчує собою історію вільної України і розпочинає життя малоросійського народу в його теперішніх умовах", - відзначалося в статті "К вопросу о народных реакциях в Украине в XVIII веке"⁵⁵. Варто підкреслити, що в публікаціях журналу соціально-політична та економічна ситуація висвітлювалася не схематично, а робився аналіз витоків, змісту та наслідків політичних реформ, системи судочинства, формування станів феодального суспільства, еволюції форм власності, характеризувалися колонізаційні процеси, ставилися питання про форми соціального протесту та національно-визвольної боротьби⁵⁶. В них простежується прогресивна тенденція, спрямована на критику кріпацького ладу феодальної Росії, в якій, за висловом О.Левицького, "мільйони рабів знесилювалися у невилній праці заради добробуту нікчемної купки експлуататорів"⁵⁷.

Важливою проблемою, яка ставилася історіографією другої половини XIX ст., була історія землеволодіння, що було тісно пов'язано з актуальністю земельного питання в пореформеній Російській імперії. Історія землеволодіння розглядалася в тісному зв'язку з проблемою общини, яка вперше була порушена на науковому рівні працями І.В.Луцицького в 80-х рр. XIX ст.⁵⁸

"Киевская старина" виступила з рецензією Д.Багалія на праці І.Луцицького⁵⁹, а також надрукувала дослідження Багалія "Займанщина в Левобережній Україні в XVII і XVIII ст."⁶⁰, яка була замислена автором як відповідь Луцицькому. Ця праця Багалія започаткувала полеміку про общину в Україні, в якій взяли участь О.Єфименко, М.Ковалевський та ін. Вчений об'єктивно висвітлював процеси перетворення общинного землекористування в приватне землеволодіння, концентрації земель у руках великих феодалів і зубожіння основної маси населення. В.Кравченко в своїй монографії про наукову діяльність Д.Багалія вказав на те, що Багалій, відносячи виникнення общини до пізніших часів, помилково вважав, що община мала можливість розвиватися з гро-

мадської займанщини⁶¹. В сучасній історіографії ця проблема залишається невирішеною, і тому які-небудь категоричні висновки передчасні. Сучасні дослідники, визнаючи існування общини на Лівобережжі у XVII-XVIII ст., одночасно відзначають її швидкий занепад і розклад общинного землекористування⁶².

Д.Багалій, дослідивши на сторінках "Киевской старины" розвиток кріпацьких відносин в Україні в тісному зв'язку з економічними процесами, зокрема зростанням великого поміщицько-старшинського землеволодіння, вказав на те, що велике землеволодіння козацької старшини "загарбує козацькі і селянські землі"⁶³, що саме на економічному ґрунті з'являється станова ворожнеча⁶⁴. Наведені Багалієм у праці "Займанщина в Левобережній Україні XVII і XVIII ст." факти в значній мірі доповнювали картину, раніше подану в працях О.Лазаревського, і підтверджували головний висновок останнього, що задовго до царського указу від 1783 р. про введення кріпацтва на Лівобережній Україні, поволі йшов інтенсивний процес покріпачення селянства. Слід підкреслити, що Д.Багалій зробив крок уперед у порівнянні з О.Лазаревським в оцінці царської політики в Україні: на відміну від останнього він негативно оцінив діяльність президента Малоросійської колегії П.Рум'янцева і царської адміністрації, які всіляко сприяли покріпаченню селян і козаків шляхом заборони "исков о козачестве", обмеження права переходу і т.ін.⁶⁵

Джерелознавчі аспекти наукової діяльності "Киевской старины" виявилися у розробці її авторами матеріалів так званого "Рум'янцевського опису Малоросії" - одного з найважливіших джерел з соціально-економічної історії України XVIII ст., що являв собою перепис майнового складу населення, проведеного російським урядом у 1765-1769 рр. з метою запровадження загальноросійського законодавства та державного оподаткування на території колишньої Гетьманщини⁶⁶. Вперше до наукового обігу документи опису ввів О.Лазаревський, який розшукав у 60-х роках XIX ст. частину опису, що стосувалася ревізії Чернігівщини. У 1883 р. Д.Багалій надрукував в "Киевской старине" статтю "Генеральная опись Малороссии. Эпизод из деятельности перво-

го правителя Малороссии графа П.А.Румянцева-Задунайского", метою якої було звернення уваги наукової громадськості до вивчення цього джерела та доведення необхідності його видання⁶⁷.

О.Лазаревський і Д.Багалій своїми публікаціями в "Киевской старине" поклали підвалини наукового опрацювання Рум'янцевського опису, чим значною мірою сприяли розробці проблем соціально-економічної історії України XVIII ст. Документи Рум'янцевського опису - копії з купчих записів, гетьманські універсали, полковничі накази, грамоти російських царів та польських королів - були широко використані та проаналізовані на сторінках журналу в праці І.Луцицького "Киев в 1766 году"⁶⁸.

Одним з пріоритетних напрямів історичних досліджень у журналі була розробка проблем, пов'язаних з історією законодавства і судочинства в Україні часів Гетьманщини (статті О.Лазаревського, І.Теличенка, О.Кістяківського, Г.Милорадовича, О.Єфименко, Д.Міллера)⁶⁹. У 1898 р. О.Лазаревським була надрукована праця "Суды в старой Малороссии"⁷⁰, яка являла критичний розгляд монографії Д.П.Міллера "Суды земские, городские и подкоморские в XVIII веке". Якщо предметом дослідження Д.Міллера була судова реформа 1763 р., в результаті якої на території Лівобережної України запроваджувалися статутні суди - земські, городські й підкоморські, то О.Лазаревський розглянув еволюцію судочинства в Гетьманщині, починаючи з 1648 р. Відмітивши позитивні сторони праці Д.Міллера - насиченість актовим матеріалом і рукописними джерелами, він піддав критиці одностороннє висвітлення судової системи Гетьманщини (Міллер торкнувся лише кримінальних процесів і залишив поза увагою цивільне право). Лазаревський вказав також на відсутність у праці Міллера наукового аналізу судової реформи, через що не простежено органічний зв'язок судочинства з політичним і адміністративним устроєм Гетьманщини. Ця критична праця Лазаревського, на нашу думку, є прикладом глибокої наукової оцінки історичної монографії: рецензент не тільки відзначив недоліки дослідження, але на підставі нових фактів і джерел (які він видрукував у додатках до статті) сформулював свій погляд на проблему.

Родинне право та судочинство в Україні XVII-XVIII ст. досліджував один з провідних співробітників часопису, учень В.Антоновича - О.Левицький. У 1901 р. в "Киевской старине" була надрукована його ґрунтовна праця "Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в.", яка була побудована на аналізі актових книг (переважно Полтавського полкового суду). Позитивною рисою публікацій О.Левицького була їх насиченість архівним матеріалом. Водночас історик, за виразом Д.Дорошенка, володів надзвичайним талантом "схоплювати характерні, типові риси якоїсь доби та її діячів і давати яскравий образ, часами немов драматизовану хроніку"⁷¹. Д.Багалій в свою чергу підкреслював, що О.Левицький на підставі "розкиданих у документах побутових даних, узагальнюючи їх, малював історичні типові постаті з такими типовими рисами, де одбивалася доба"⁷². Матеріали "Киевской старины" з історії законодавства і судочинства в Україні розширили проблематику й джерельну базу досліджень з внутрішньої історії Гетьманщини.

Досліджуючи історію XVII-XVIII ст., автори "Киевской старины" концентрували свою увагу на різноманітних аспектах політичної і соціально-економічної організації українського суспільства. Публікації часопису з козакознавчої проблематики, з історії національно-визвольних рухів (гайдамаччини, коліїщини та ін.) були просякнуті ідеєю історичної закономірності "самобутності", "незалежності малоросійського суспільного устрою"⁷³. Боротьба Запоріжжя за незалежність оцінювалася на сторінках "Киевской старины" як "боротьба особистої свободи проти ганебного поневолення, [...] вільного розвитку народної праці проти експлуатації його класами привілейованими"⁷⁴.

"Киевская старина" виступила з засудженням дій російської адміністрації часів Катерини II, які "культивували ідеї насильницького національного нівелювання"⁷⁵. В публікаціях часопису підкреслювалося, що, незважаючи на вживання радикальних "обрусительних" заходів, "національна ідея в народі не вмерла"⁷⁶, і її подальший розвиток автори журналу пов'язували з піднесенням національного руху кінця XIX - початку XX ст., з так званою "ерою національного відродження"⁷⁷.

Високий науковий рівень "Киевской старины" підкреслювали як українські, так і російські вчені. М.Сумцов відзначав, що "співробітники з людей науки завжди складали головну силу "Киевской старины", і з цього боку журнал завжди знаходив найсуттєвішу підтримку" ⁷⁸. "Знайомство з "Киевской стариной", - писав у 1886 р. Ф.Лебединцеву М.Оглоблин, - давно вже переконало мене, що Ви видаєте її не тільки для "любителів" історичного читання, але й для людей науки" ⁷⁹. П.Полевий у рецензії на часопис в "Историческом вестнике" підкреслював, що навколо "Киевской старины" об'єдналися "кращі сили української інтелігенції", і від неї "віє якимось добрим, здоровим духом, стороннім усяких партій та далеким етнографічної ворожнечі" ⁸⁰. Науковий характер публікацій давав можливість редакції аналізувати надзвичайно широке коло політичних, соціально-економічних, релігійних питань, не торкаючись національних та релігійних почуттів читацької аудиторії.

Дослідження з історії церкви і міжконфесійних відносин ⁸¹, які мали поширення на сторінках "Киевской старины", особливо за часів редагування Ф.Лебединцева - історика церкви за фахом, були побудовані на значному фактичному матеріалі. Це були публікації переважно професорів Київської духовної академії та церковних діячів (П.Лебединцева, С.Голубева, архімандрита Арсенія, В.Липківського, І.Гордієвського, П.Орловського), в яких знайшли відображення окремі аспекти з історії церкви та міжконфесійних відносин.

Пріоритетне місце у журналі посідали також дослідження з історії освіти, книгодрукування, архітектури, театру (статті та нариси В.Горленка, Г.Милорадовича, І.Франка, О.Лазаревського, Ф.Кудринського, В.Науменка, О.Мердера, М.Шугурова, О.Левицького). В "Киевской старине" набули висвітлення невідомі сторінки з історії Києво-Могилянської академії, Харківського і Київського університетів, братських і церковно-приходських шкіл, гімназій і реальних училищ ⁸².

Характеризуючи історіографічну та джерельну цінність публікацій "Киевской старины" з проблем історії української культури, слід відзначити, що вони високо оцінюють-

ся сучасною історіографією і широко використовуються в новітніх дослідженнях. Так, Я.Д.Ісаєвич у монографії "Джерела з історії української культури доби феодалізму" звернувся до аналізу 18 документальних публікацій "Киевской старины" з проблем історії освіти, книгодрукування та просвітницької діяльності братств та оцінив їх як важливе джерело з історії української культури ⁸³.

"Киевской стариной" було зроблено вагомий внесок у становлення вітчизняного краєзнавства. Автори часопису - О.Андрієвський, І.Павловський, О.Лазаревський, І.Каманін, Ф.Кудринський, О.Стороженко, М.Стороженко - на підставі документів міських (магістратських), церковних архівів, приватних колекцій (В.Тарновського, К.Скаржинської, М.Судієнка) друкували замітки та повідомлення з історії населених пунктів Київщини, Полтавщини, Чернігівщини. Найширше у журналі була висвітлена історія Києва (понад 100 публікацій) ⁸⁴. Використання сучасними краєзнавцями матеріалів "Киевской старины" з історії міст і містечок Наддніпрянської і Слобідської України (зокрема - Переяслова, Харкова, Стародуба, Гадяча, Глухова, Чернігова) набуває особливого значення через те, що значна частина оригіналів цих документів не збереглася до нашого часу.

Важливе місце в "Киевской старине" посідали також історико-статистичні дослідження, серед яких науковим підходом до аналізу даних офіційної статистики вирізнялися праці Л.Лічкова (крипт.: Л.С.Л.) ⁸⁵. Звернення авторів часопису до демографічної проблематики було одним з проявів нових тенденцій у розвитку історичної науки початку ХХ ст.

"Киевская старина" в своїх публікаціях торкалась також проблем джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. Питання джерелознавчого аналізу писемних пам'яток ставилися, зокрема, в працях В.Антоновича, М.Оглоблина, М.Василенка. У 1887 р. в журналі було видруковано дослідження В.Антоновича "Летопись Яна Юзефовича как источник для истории Южной Руси" ⁸⁶, в якому він проаналізував походження, авторство, репрезентативність та достовірність цього документа. Оцінюючи значення літопису Я.Юзефовича як джерела з української історії, В.Антонович звернув увагу дослідників на те, що його інформативна насиченість виходить за межі церковної

історії і яскраво ілюструє тогочасне політичне й суспільне життя Західної України, подає відомості про козацькі повстання, війни з турками і татарами, історію Львівської міської общини. Це дослідження Антоновича відповідає кращим зразкам джерелознавчих праць кінця XIX ст.

Серед джерелознавчих студій "Киевской старины" слід відзначити також праці М.Василенка та М.Оглоблина⁸⁷, в яких проаналізовано значення актових джерел для відтворення політичної історії України XVII ст.

Звернення провідних співробітників "Киевской старины" до джерелознавчого аналізу матеріалів з історії України є свідченням якісно нового підходу до вирішення завдань історичної науки. В протиположності до описового методу, що передбачав фіксацію тільки фактів і констатацію подій, почав завоювати пріоритетні позиції критичний підхід до аналізу джерел, який, в свою чергу, передбачав критику текстів і критику фактів⁸⁸. Співробітники "Киевской старины", розробляючи історію України за архівними матеріалами, усвідомлювали важливість наукової організації архівної справи в країні. І.Каманін, Д.Багалій, Д.Яворницький стояли у витоків українського архівознавства, беручи активну участь у формуванні його теоретичних засад і практичній їх реалізації. На сторінках "Киевской старины" неодноразово ставилися питання про необхідність збереження національної документальної спадщини. О.Лазаревський, О.Левицький, Д.Багалій, П.Єфименко, М.Василенко, Л.Падалка, І.Линниченко, І.Каманін своїми публікаціями привертати увагу істориків до державних архівних зібрань, приватних колекцій і родинних архівів⁸⁹, церковних та монастирських архівів та бібліотек⁹⁰. Вчені вимагали поліпшення умов зберігання документів, доводили необхідність державних субсидій та поважного ставлення громадськості до архівної справи. Досліджуючи архіви, вони повсякчасно спостерігали руйнацію найважливіших документальних комплексів і намагались привернути до цієї проблеми увагу широких кіл. Так, І.Теличенко виступив у журналі з інформацією про жалюгідний стан архіву Малоросійської колегії - скарбниці української історії XVIII ст.: "Три невеличкі, похмурі і холодні кімнати, - відзначав вчений, - які відведені в

приміщенні Харківського університету, являють зараз злиденне сховище залишеного нам минулими часами дорогоцінного багатства документів з внутрішньої та побутової історії Малоросії XVIII ст."⁹¹

"Киевская старина" інформувала громадськість про загибель провінційних архівів⁹² і розробляла заходи, необхідні для їх збереження⁹³. У статті "Несколько слов о малороссийских архивах"⁹⁴ підносилися питання про врятування церковних і монастирських архівів, про необхідність систематизації архівних матеріалів, відбору найцінніших з них, укладення описів і утворення "центрального малоросійського архіву". Автори "Киевской старины" розробляли питання організації архівної справи, принципи відбору матеріалів на зберігання, комплектації архівів та архівних фондів⁹⁵. Крім того, досить численними були наукові огляди архівних зібрань, які мали на меті привернути увагу дослідників до вивчення джерел з конкретних проблем історії України⁹⁶. Серед цих статей варто виділити публікацію І.Линниченка "Архивы в Галиции"⁹⁷. У ній була дана характеристика документів і матеріалів з української історії, які зберігаються у Бернардинському архіві у Львові, Львівському міському архіві, бібліотеці Оссолінських, бібліотеці Львівського університету, архіві Львівського Ставропігійного інституту, архіві Перемиського греко-католицького єпископства, рукописному зібранні бібліотеки Ягеллонського університету в Кракові. Стаття містила відомості про історію створення архівних закладів у Галичині, особливості їхнього комплектування і функціонування, знайомила з правилами використання документів і науково-довідковим апаратом архівів. Особливе місце автор приділив цитуванню найцінніших, на його думку, документів, ставлячи за мету привернути увагу дослідників до вивчення і використання галицьких архівів.

У журналі також розроблялися питання, пов'язані з формуванням комплексу спеціальних історичних дисциплін - геральдики, генеалогії, сфрагістики, нумізматики, вексиллогії, топографії, історичної географії, топоніміки, антропоніміки, іконографії тощо. Публікації "Киевской старины" сприяли накопиченню та систематизації важливого фактичного матеріалу з історії українських родів, гербів, топонімів і т.ін. Найбільшу увагу автори приділяли генеалогії, дослід-

жуючи походження відомих українських родів і осіб (публікації О.Лазаревського, В.Модзалевського, Г.Милорадовича, В.Горленка, О.Дабіжі, М.Стороженка, О.Марковича). О.Лазаревський у "Киевской старине" опублікував цілу низку праць, в яких було проаналізовано походження багатьох шляхетсько-козацьких (Лизогубів, Милорадовичів, Миклашевських, Ломиковських, Трошчінських, Полетик, Берлів, Ханенок, Сулим, Галаганів) та міщанських (Ходик, Балик) родів Лівобережної України; піддано критиці фальсифікації деяких представників козацької старшини, які намагалися зарахувати себе до дворянства ⁹⁸.

На сторінках "Киевской старины" були також надруковані генеалогічні дослідження "Родословная дворян и князей Кочубеев" Г.Милорадовича, "Марковичи" Я.Маркевича, "Генеральный судья Иван Черныш и его род" та "К родословной гетмана Даниила Апостола" В.Модзалевського, "Старая Брацлавщина и ее люди" Ц.Неймана та ін. Проблемам геральдики, сфрагістики, нумізматики, метрології були присвячені праці О.Дабіжі, А.Барсукова, М.Петрова, А.Лобка ⁹⁹.

Більш детального висвітлення набули в "Киевской старине" питання історичної географії і топографії окремих регіонів України (дослідження П.Голубовського, Д.Яворницького, М.Петрова). Серед них спеціальний інтерес становлять топографічні дослідження Запоріжжя Д.Яворницького ¹⁰⁰, в яких він подав відомості про природу та населення Запоріжжя, розглянув його історичні кордони та їх зміну на конкретних етапах існування Запорізької Січі, зупинився на природних особливостях та історії заселення острова Хортиці. Окреме місце серед проблем історичної географії в журналі посідали топографічні дослідження Києва ("К истории топографии Печерска и Клова" М.Петрова, "К древней топографии Киева" О.Маркевича та ін.). Серед публікацій з історичної картографії заслуговує на увагу "Описание атласа XVIII ст., подаренного черниговской гимназии князем Н.П.Голицыным" ¹⁰¹. Вона являє собою опис "Книги собранных карт и разных малороссийских городов планов, сочиненной генваря 1778 года", тобто атласа України з картами і планами міст, який був укладений за наказом

П.О.Рум'янцева. Історико-географічні, топографічні та картографічні дослідження "Киевской старины" зробили внесок у формування відповідних галузей історичної науки, сприяли вивченню політичних і адміністративних кордонів, локалізації населених пунктів.

На сторінках "Киевской старины" також порушувалися проблеми ономастики, яка в той час формувалася як наукова дисципліна на базі лінгвістики та історії. М.Сумцов у працях "Малорусская географическая номенклатура", "Местные названия в украинской словесности", "Малорусские фамильные прозвания", звернувшись до вивчення семантики та етимології українських топонімів та антропонімів, довів, що в них знайшли відбиток особливості побуту, культури, господарського життя українського народу упродовж тривалого часу.

Пріоритетне місце у журналі посідали також персоніфіковані студії, які за видовою ознакою поділялися на біографічні нариси та некрологи. Більшість з цих публікацій можна охарактеризувати як "матеріал" для біографій видатних політичних і культурних діячів України, оскільки вони містять важливі фактичні відомості, але не дають загального уявлення про життєвий та творчий шлях особистості, її світогляд. Науковим підходом до висвітлення ролі особистості в політичному, культурному та науковому житті України вирізняються біографічні нариси М.Василенка про О.Бодяньського, Л.Білогриць-Котляревського про О.Кістяківського, С.Єфремова про І.Франка ¹⁰², в яких здійснена спроба проаналізувати їх діяльність крізь призму світогляду та життєвих позицій.

В "Киевской старине" широко було репрезентовано критико-бібліографічні огляди періодичної преси та рецензії на історичні монографії (понад 1300 публікацій). Значна їх кількість належала перу В.Антоновича, якого М.Костомаров вважав "єдиною на Русі людиною, яка має певну можливість і підготовку бути суддею історичних творів, що торкаються Південної Русі" ¹⁰³. Серед них були ґрунтовні рецензії на окремі випуски "Актів, относящихся к истории Южной и Западной России", на "Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI-XVIII ст." Д.Багалія, монографії "Богдан

Хмельницький" М.Костомарова, "Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388-1569)" С.Бершадського, "Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв." П.Голубовського.

Особливу увагу науковців та читацької аудиторії привернув відгук В.Антоновича на відомий твір польського письменника Г.Сенкевича "Вогнем і мечем". У статті "Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призьме"¹⁰⁴ В.Антонович показав абсолютну безпідставність погляду на Польщу XVII ст. як взірця цивілізації, й на Україну - як на край дикості. Подібні штрихи роману, на думку вченого, ґрунтувалися не на фактах, а на довільних характеристиках і суб'єктивних міркуваннях самого автора повісті. Статтю Антоновича дуже високо оцінив академік О.Піпін у листі до П.Житецького¹⁰⁵; а М.Сумцов писав з цього приводу Ф.Лебединцеву весною 1885 р.: "З великим задоволенням у Харкові була прочитана стаття Антоновича про польсько-російські відносини в XVII ст. у романі Сенкевича. І скупий на похвали Потебня дуже розхвалював цю статтю"¹⁰⁶. Цей полемічний виступ Антоновича й на сьогодні вважається одним з кращих зразків української критичної думки в галузі історичного літературознавства¹⁰⁷.

Критико-бібліографічні публікації "Киевской старины" звернули увагу наукової громадськості на перші праці М.Грушевського. П.Голубовський у рецензії на розвідку М.Грушевського "Южнорусские господарские замки в половине XVI в." відзначав: "Праця п.Грушевського читається з великим інтересом і легкістю, а за ретельністю обробки матеріалу та повнотою, з якою автор вичерпує питання, являє собою цікаве явище в російській історичній літературі"¹⁰⁸. У рецензії на монографію М.Грушевського "Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XVI ст." наголошувалось на високому рівні опанування автором історичним матеріалом та чіткості композиції твору¹⁰⁹. В "Киевской старине" було також надруковано Н.Молчановським критичний аналіз магістерської дисертації М.Грушевського "Барское старство"¹¹⁰. Ці рецензії певною мірою започаткували наукове вивчення творчості вченого в

українській історіографії і ще сьогодні привертають увагу її дослідників¹¹¹. Науковий рівень та цінність матеріалів бібліографічного відділу "Киевской старины" були підкреслені академіком О.Піпіним у рецензії на сторінках "Вестника Европы"¹¹².

Аналізуючи еволюцію видання, слід відзначити, що у 1890-х рр. воно все більше перетворювалося на періодичний орган Київської Старої громади¹¹³. У цей період на його сторінках порушувалися питання про необхідність вільного розвитку української мови і культури, автори часопису виступали за надання вченим права писати і друкувати свої дослідження українською мовою, проголошувати їх на засіданнях наукових товариств та археологічних з'їздів¹¹⁴.

У зв'язку з цим викликає здивування оцінка І.Гиричем журналу "Киевская старина" у статті "Київська старина" у журналі "Киевская старина", особливо вагома її роль на першому етапі існування, за редагування Ф.Лебединцева, коли ідеологічну концепцію визначав В.Антонович, і переважали позитивна візія майбутнього України, європейський напрям думки. Від початку 90-х років, коли журнал очолювали Є.Ківлицький, В.Науменко, О.Лазаревський, відбувалася деградація у бік "малоросійства", антикварності"¹¹⁵. Погоджуючись з І.Гиричем у тому, що "Киевская старина" була органом українофілів (тобто Старої громади) і велику роль у формуванні концепції на першому етапі видання відіграв В.Антонович, слід заперечити тезу автора про "деградацію" журналу в бік "малоросійства" та "антикварності".

В організаційно-видавничій історії "Киевской старины" простежується кілька періодів, пов'язаних із змінами у складі її редакторів-видавців та співробітників. На виданні журналу великою мірою позначився і розвиток національно-визвольного руху та зрушення у суспільно-політичній ситуації в Україні наприкінці XIX - на початку XX ст. Виходячи з того, що "Киевская старина" тривалий час була єдиним на теренах Російської імперії журналом, присвяченим українській проблематиці, вона, на думку редакції, повинна була відігравати роль не тільки осередку українознавчих досліджень, але й центру культурно-просвітницького руху україн-

ської інтелігенції. Тому редакція журналу, особливо в період редагування В.Науменка (1893-1906 рр.), поставила за мету боротьбу з цензурними утисками українського слова, формування національної ідеї (нехай і в "малоросійській" її оболонці). В останні роки видання журналу значно розширилось коло його авторів за рахунок молодих науковців та літераторів, які згодом відіграли важливу роль у політичному та культурному житті України (В.Винниченко, С.Єфремов, О.Лотоцький, В.Біднов, І.Стешенко, С.Петлюра, Д.Дорошенко, В.Прокопович, П.Стебницький, В.Липківський та ін.). І хоча ліберальна платформа "Киевской старины" на початку ХХ ст. вже не задовольняла більш радикальних представників нової генерації української інтелігенції, журнал все ж таки відіграв вагомий роль у формуванні їх історичних поглядів та національної самосвідомості. М.Грушевський, який досить критично оцінював громадську діяльність співробітників журналу і відзначав, що "Киевская старина" була "противницею українства як політичної програми" та не виходила за межі "благодійності", відводив журналу почесне місце в українській історії кінця ХІХ - початку ХХ ст. За визначенням М.Грушевського, "упродовж майже цілої чверті століття журнал зберігав за собою центральне значення в українознавстві, деякою мірою навіть - в українському інтелігентському житті Росії. За тогочасних умов, при неможливості мати українські товариства, українську пресу, "Киевская старина" була органом українофільства, виступала від імені української інтелігенції, і водночас її гурток був свого роду науковою українською корпорацією, науковою установою, єдиною в своєму роді" ¹¹⁶.

Нові політичні умови, що склалися внаслідок революційних подій 1905 р., розкрили перед істориками можливість використання та введення до наукового обігу матеріалів, раніше заборонених цензурою. Услід за працями М.Драгоманова на сторінках "Киевской старины" з'явилися історичні нариси, які торкалися діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, соціальних та економічних реформ 60-70-х рр. ХІХ ст. Серед них вирізняється дослідження М.Стороженка "Кирилло-Мефодиевские заговорщики. Николай Иванович Гулак" ¹¹⁷, написане на основі документів архіву Департа-

мента поліції. Ця публікація мала не тільки джерельну цінність, але й громадський резонанс. Саме на сторінках "Киевской старины" вперше були підкреслені "високі моральні цілі", які проповідували члени Кирило-Мефодіївського товариства, за визначенням М.Стороженка - "українсько-слов'янські лицарі" ¹¹⁸. І.Франко з цього приводу писав, що стаття в "Киевской старине" "побільшує нашу симпатію до кирило-мефодіївців" ¹¹⁹.

Українофільська спрямованість журналу виявилася також у популяризації на його сторінках творів української художньої літератури. Якщо у 1880-1890-х рр. ці матеріали не перебільшували 1/4 загального обсягу журналу, то на початку ХХ ст. вони вже становили приблизно половину його обсягу. У часописі були видрукувані такі фундаментальні дослідження з філології, як "Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в." та "Энеида" І.П.Котляревського і древнейший список ее" П.Житецького, "Филология и погодинская гипотеза" А.Кримського, підручник української мови для народних шкіл О.Потебні, який було заборонено у 1860-х роках російською цензурою ¹²⁰.

У часописі вперше побачили світло численні твори Т.Шевченка, а також І.Нечуя-Левицького ("Старосвітські батюшки та матушки"), І.Карпенка-Карого ("Сава Чалый", "Понад Дніпром"), М.Коцюбинського ("Фата Морганна", "Дорогою ціною"), В.Винниченка ("Сила і краса"), І.Франка ("Чума", "Полуйка"), М.Смотрицького ("Богдан Хмельницький", "Маруся Богуславка"), повість Панаса Мирного та Івана Білика "Пропаща сила", поезії Лесі Українки, оповідання Б.Познанського, Г.Барвінок, Б.Грінченка. "Киевская старина" стала великим осередком шевченкознавства, популяризуючи на своїх сторінках твори Кобзаря і друкуючи джерела до його біографії (понад 160 публікацій).

Таким чином, загальна класифікація матеріалів журналу свідчить про наявність у ньому комплексів публікацій з української історії, етнографії, фольклористики, літературознавства. Аналіз основних напрямів історичних досліджень "Киевской старины" дає нам підстави для висновку, що у журналі набули найширшого висвітлення питання політичної, соціально-економічної та культурної історії України ХVІІ-ХІХ ст. Періоди ранньослов'янської історії, Київської

Русі та литовсько-польської доби відбиті на сторінках журналу досить схематично. За регіональним розподілом надалася перевага вивченню історії Лівобережної України та Слобожанщини. Цікавили дослідників також окремі аспекти історії Правобережної України та Новоросії. Проте регіони Галичини та Буковини через цензурні перешкоди були майже повністю виключені з орбіти наукових інтересів авторів часопису. Характерною особливістю публікацій "Киевской старины" була їх українофільська спрямованість. Як слушно стверджував М.Сумцов: "Киевская старина" й повинна бути українофільською. Хто ж буде писати про Україну, не кохаючи її?"¹²¹ Незважаючи на те, що в умовах жорстокої русифікаційної політики "Киевская старина" друкувалася російською мовою, національні симпатії та переконання її авторів були очевидними. Дивлячись на "Киевскую старину" при відсутності української преси як на "прапор життєздатності українських національних інтересів"¹²², автори часопису вважали своїм першочерговим завданням створити дійсно наукову картину історичного минулого українського народу, і вже на її підставі адекватно оцінити його сучасний стан, накреслити можливі перспективи його подальшого поступу до самоусвідомлення та самовизначення. "Якщо столітня народна боротьба в нашому краї і закінчена у точному значенні цього слова, - проголошував В.Антонович, - то вона далеко ще не припинена у відношенні моральному й громадянському - кожен освічений представник української народності в Південноросійському краї довго ще буде повинен продовжувати шляхом мирної, громадянської діяльності ту боротьбу, яку раніше розпочали зі зброєю в руках"¹²³.

Таким чином, прогресивні українські діячі кінця XIX ст. усвідомлювали, що на них лежить відповідальність за продовження та втілення у життя національної справи українців минулих поколінь. Співробітники часопису, в більшості своїй колеги, учні та послідовники В.Антоновича, керувалися в своїх дослідях виробленою ним позитивістсько-історичною доктриною наукового пізнання, яка мала цілу низку незаперечних переваг перед іншими тогочасними методологічними схемами, і була по суті першою спробою всебічно

висвітлити хід історичного процесу в Україні крізь призму конкретики і фактологізму, без зайвих прикрас і пафосу. Внаслідок цього вони вважали за потрібне глибоко вивчати та відображати на сторінках журналу не тільки історію суспільства, але й такі витвори суспільного поступу, як фольклор, етнографію, релігію, літературу, право, національну та соціальну психологію.

Основними засадами, на яких повинно було вестися дослідження, автори "Киевской старины" вважали об'єктивність і фактологізм. В.Антонович проголошував, що першорядним завданням історика повинно бути ретельне вивчення фактів, неупереджене застосування до історії даного народу загальних законів розвитку людського суспільства і добросовісне висвітлення тих умов народного життя, в яких діяли і розвивалися загальні закони¹²⁴. В.Ульяновський та В.Короткий у монографії "Володимир Антонович: образ на тлі епохи" відзначали, що "фактично Антонович-позитивіст протистояв домінуючій на той час державницькій школі російській історіографії (Кавелін, Чичерін, Соловйов), яка виділяла "історичні" та "неісторичні" народи. Антонович же висував на перший кін не політичні, а соціально-природничі чинники. Позитивістська теорія "факторів", яку він послідовно проводив, передбачала всебічне висвітлення ходу історичного процесу, всіх сторін і проявів життя різних соціальних верств. Антонович сприйняв також теорію Г.Спенсера про еволюційний прогресизм та історичний органіцизм, тому завжди вважав, що будь-яке порушення закономірностей еволюційного прогресу нації призводить до розладу й революцій"¹²⁵.

Автори "Киевской старины", перебуваючи на позиціях позитивізму, у цілому підтримували та розвивали у своїх публікаціях історичну концепцію В.Антоновича, виступаючи за створення "раціональної", "позитивної" історії, побудованої на точному знанні. О.Гермайзе, оцінюючи роль В.Антоновича в українській історіографії, відзначав, що "з Антоновичевих часів закріплюється в нашій історіографії нова традиція документалізму, [...] яку підтримує О.Лазаревський"¹²⁶. В.Антонович і О.Лазаревський - найвизначніші постаті в історії видання "Киевской старины" - надали журналу рис наукового органу українознавства і поклали в

основу його діяльності наукові принципи пізнання минулого. Видруковані в "Киевской старине" історичні дослідження набувають сьогодні значення важливого джерела для характеристики рівня розвитку історичної науки в досліджуваний період.

У журналі конкретно-історичні дослідження мали перевагу над працями синтетичного, узагальнюючого характеру. Це було наслідком як нерозробленості методики історичних досліджень, так і бурхливого процесу нагромадження фактичного матеріалу, що вимагав систематизації та класифікації. У публікаціях "Киевской старины" проводилась реконструкція конкретних об'єктів соціально-історичного минулого українського народу з широким використанням фактичного матеріалу, з простеженням закономірностей розвитку явищ та подій, але їм у більшості випадків бракувало оригінальних авторських висновків та узагальнень, певних рекомендацій на перспективу. Замітки і повідомлення переважали в журналі над статтями. Фрагментарні "матеріали" до біографічних нарисів мали перевагу над синтетичними науковими біографіями. Домінуючим у журнальних публікаціях був дескриптивний метод. Зокрема М.Грушевський, оцінюючи наукову спадщину О.Лазаревського, відзначав, що за ним закріпилася репутація "твердокам'яного документаліста та об'єктивника", який не любив узагальнень та не хотів брати на себе відповідальності інтерпретаторства¹²⁷. В свою чергу М.Василенко, констатуючи, що праці Лазаревського за змістом та використаними джерелами мають першорядне значення в українській історіографії, водночас вказував на їх описовий характер: "Лазаревський скупчує, систематизує і переказує матеріал, роблячи примітки та пояснення, і лише іноді висуваючи власні гіпотези"¹²⁸.

Проте, незважаючи на окремі недоліки в науковій діяльності редакції та авторського колективу "Киевской старины", журнал відіграв визначну роль у виробленні наукових засад українознавства. Позитивістські погляди діячів "Киевской старины" на історію як на науку, визнання можливості причинного пояснення історичних фактів об'єктивно сприяли розвитку історичної думки в Україні. Матеріали журналу вплинули на формування кількох поколінь істори-

ків і створили фундамент для написання синтетичних праць з історії України.

¹ Костомаров Н. "Киевская старина" // Новое время. СПб., 1882. № 2212, 2442, 2449; Его же. "Киевская старина" ежемесячный исторический журнал 1882 года // Правительственный вестник. 1882. № 276.

² Д.К., І.М. Огляд часописей за рік 1895: "Киевская старина" // ЗНТШ. 1896. Т.12. С.126; О.Ц. Огляд часописей за 1898 рік: "Киевская старина" // Там само. 1899. Т.29. С.116 та ін.

³ Исторический вестник. 1883. № 1. С.263; Русская мысль. 1900. № 8. С.321-323; 1905. № 8. С.237-241; Киевлянин. 1884. № 3; 1888. № 66; 1889. №118; Харьковские ведомости. 1888. № 28; Одесский вестник. 1888. № 154; 1889. № 51 та ін.

⁴ Франко І. "Киевская старина" // Франко І. Зібр.творів: У 50 т. К., 1980. Т.27. С.9.

⁵ Систематический указатель журнала "Киевская старина" (1882-1906 гг.) / Сост. И.Ф.Павловский, В.А.Щепотьев, А.А.Явойский, Б.Д.Чигринцев. Полтава, 1911. 219 с.

⁶ Дорошенко В. "Киевская старина" і її "Покажчик" // ЗНТШ. 1912. Т.109. Наукова хроніка. С.166-177.

⁷ А.Л. [Лазаревский А.] Как основалась "Киевская старина" // КС. 1897. Т.56. № 3. Отд.2. С.63-64; Данилов В. Материалы для биографии Н.И.Костомарова // Україна. 1907. № 11/12. С.225-274; его же. П.А.Кулиш и "Киевская старина" под редакцией Ф.Г.Лебединцева // Там само. № 7/9. С.202-211.

⁸ Данилов В. Литературные поминки // Исторический вестник. 1907. Т.109. С.212.

⁹ Грушевский М.С. Историография 1880-1890 гг. Лазаревский и кружок "Киевской старины" // Украинский народ в его прошлом и настоящем. СПб., 1914. Т.1. С.29-31.

¹⁰ Данилов В. "Киевская старина" по цензурным документам // Библиологічні вісті. 1925. № 1/2. С.59-71.

¹¹ Житецький Іг. Перші роки "Киевской старины" та М.І.Костомаров // Україна. 1926. Кн.4. С.97-120; Савченко Ф. В.Б.Антонович і перша редакція "Київської старины": Листи В.Б.Антоновича до Ф.Г.Лебединцева, Ф.Г.Лебединцева до М.І.Петрова // Україна. 1928. Кн.6. С.83-96.

¹² Житецький Іг. "Киевская старина" сорок років тому: Істо-

ричні нариси та спомини // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. К., 1928. Кн.3. С.125-146.

¹³ Лазаревський Г. "Київська старовина": Спогади // Українська література. 1943. № 7-12; 1944. № 1-11.

¹⁴ Див.: Радянська енциклопедія історії України. К., 1970. Т.2. С.378; Советская историческая энциклопедия. М., 1965. Т.7. С.228-229; Історія Української РСР. К., 1978. Т.3. С.534-535; Історія Києва. К., 1986. Т.2. С.254 та ін.

¹⁵ "Киевская старина" // Киев. Энциклопедический справочник. К., 1982. С.241.

¹⁶ Дорошенко Д. Нарис історії України. Варшава, 1933. Т.2. С.331; Полонська-Василенко. Історія України. Мюнхен, 1976. Т.2. С.320.

¹⁷ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923. С.140-147.

¹⁸ О.О. [Оглоблин О.] "Киевская старина" // Энциклопедія Українознавства: Словникова частина. Париж; Нью-Йорк, 1959. Т.3. С.1000.

¹⁹ Антонович М. "Киевская старина": З приводу ювілеїв // Український історик. 1983. № 2/4. С.25-36.

²⁰ Оглоблин Д. Олександр Степанович Лашкевич (1842-1889), редактор-видавець "Киевской старины" // Там само. 1974. № 1/3. С.155-168; № 4. С.47-73.

²¹ Животко А. Історія української преси. Мюнхен, 1989-1990. С.72-84.

²² Там само. С.81.

²³ Бутич М. Висвітлення історії міст і сіл України в "Киевской старине" // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. 1963. № 6. С.64-66.

²⁴ Швидько А.К. Вопросы истории феодальных городов Украины в журнале "Киевская старина" // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР: Сб. науч.ст. Днепропетровск, 1973. Вып.4. С.135-146.

²⁵ Иоаниди А.Л. Журнал "Киевская старина" и вопросы фольклористики на Украине в конце XIX - начале XX вв.: Автореф. дис... канд. филол. наук. К., 1969. 20 с.; його ж. Великий науковий доробок (Дослідження та публікації фольклору на сторінках "Киевской старины") // Народна творчість та етнографія. 1968. № 3. С.32-39; його ж. Питання міжслов'янських фольклористичних зв'язків на сторінках "Киевской старины" // Слов'янське літературознавство і фольклористика. К., 1968. Вип.4. С.152-167 та ін.

²⁶ Короткий Ю.А. З історії створення першого історичного журналу на Україні // Український історичний журнал. 1972. № 1. С.125-127.

²⁷ Цит. за: Брайчевський М. Як Президія Академії Наук розправлялася з непокірливим істориком // Український історик. 1997. № 1/4. С.219.

²⁸ Там само. С.221.

²⁹ Кучинський Н.В. Журнал "Киевская старина" и украинский литературный процесс конца XIX - начала XX ст.: Автореф. дис...канд. филол. наук. К., 1990.

³⁰ Матях В.М. Проблеми історії України XVI-XVIII ст. у висвітленні журналу "Киевская старина": Автореф. дис...канд. іст. наук. К., 1993. 17 с.; її ж. Історія українського козацтва в публікаціях журналу "Киевская старина" // Український історичний журнал. 1992. № 9. С.26-36; її ж. Біла витоки "Киевской старины": До 110-річчя виходу першого номера журналу // Там само. 1992. № 1. 142-150 та ін.

³¹ Палієнко М.Г. Журнал "Киевская старина" в громадському та науковому житті України (кінець XIX - початок XX ст.): Автореф. дис...канд. іст. наук. К., 1994. 20 с.

³² Замлинський В.О., Палієнко М.Г. Журнал "Киевская старина" під царською цензурою // УІЖ. 1993. № 10. С.62-76; Палієнко М.Г. "Киевская старина" в боротьбі за українську мову як мову науки та літератури // Дослідження з філології: Зб. наук. праць. К., 1994. Вип.3. С.94-106; її ж. Писемні історичні джерела на сторінках журналу "Киевская старина" // Питання гуманітарних наук: Зб. наук. праць. Миколаїв, 1994. Вип.2. С.28-35; її ж. "Киевская старина" // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина - доповнення / За ред. В.Кубійовича. Т.11. Париж; Нью-Йорк, 1995. С.310; її ж. Журнал "Киевская старина" в оцінці істориків України // Питання соціальних та гуманітарних наук: Зб. наук. праць. Миколаїв, 1996. С.59-63; її ж. Проблеми іконографії на сторінках журналу "Киевская старина" // Спеціальні історичні дисципліни: Зб. наук. праць. К., 1997. С.203-213; її ж. Журнал "Киевская старина": організаційно-видавничу діяльність у контексті епохи (кінець XIX - початок XX ст.) // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. Вип.3/4. Львів, 1996-1997. С.100-116; її ж. Діяльність редакції "Киевской старины" в оцінці жан-

дармського агента (1900 р.) // Київська старовина. 1997. № 1/2. С.74-85; Ї ж. Повернення із забуття: Портрет вченого, журналіста, видавця Володимира Науменка. К., 1998. 41 с. та ін.

33 Автором цієї публікації підготовано до друку новий покажчик "Киевской старины" з біобібліографічним словником авторів журналу, в якому розкрито значну кількість їх псевдонімів та криптонімів.

34 Див.: Коновец О.Ф. Периодическая печать как источник историко-научных исследований (К проблеме реконструкции "образа науки") // Науковедение и информатика. К., 1992. Вып.37. С.19-27.

35 Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ. Ф.Х. Од.зб.14854. Арк.7.

36 Центральний державний історичний архів України у м.Києві. Ф.295. Оп.1. Спр.16. Арк.2.

37 Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923. С.143.

38 Грушевський М.С. Историография 1880-1890 гг. Лазаревский и кружок "Киевской старины" // Украинский народ в его прошлом и настоящем. СПб., 1914. Т.1. С.31.

39 Багалей Д. Коллекция рукописей покойного профессора А.Ф.Кистяковского // КС. 1891. Т.32. № 3. С.494.

40 Черепин В. [Прокопович В.] Родная история (Проф. М.Грушевский. Очерк истории украинского народа. СПб., 1904) // КС. 1905. Т.89. № 5. Отд.1. С.232-233.

41 Антонович В. Раскопки у Трехсвятительской церкви в г.Киеве // КС. 1885. Т.12. № 5. С.163-167; Багалей Д. Сведения об археологических раскопках в Харьковской губернии // КС. 1901. Т.75. № 10. Отд.2. С.53-56 та ін.

42 Мищенко Ф. К вопросу о царских скифах // КС. 1884. Т.9. № 5. С.55-76; Успенский Ф. Византийские владения на северном берегу Черного моря в IX-X вв. // КС. 1889. Т.25. № 5/6. С.253-294.

43 Малышевский И. Происхождение русской великой княгини Ольги Св. // КС. 1889. Т.26. № 7. С.1-27; № 8. С.325-353; П.Л. [Лебединцев П.] Когда и где свершилось крещение киевлян при св.Владимире // КС. 1887. Т.19. № 9. С.175-185; Науменко В. Слово о полку Игореве, как памятник дружинной поэзии древней Руси // КС. 1895. Т.51. № 12. Отд.1. С.259-270.

44 Грушевський М. Волинський вопрос 1097-1102 гг. // КС.

1891. Т.33. № 4. С.32-55; № 5. С.259-272.

45 От редакции // КС. 1888. Т.20. № 1.

46 Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. (1362-1569) // КС. 1882. Т.1. № 1. С.1-48.

47 Костомаров Н. "Киевская старина" // Новое время. 1882. № 2212.

48 Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. 1928. Кн.5. С.13.

49 От редакции // КС. 1888. Т.20. № 1.

50 ІР НБУВ, ф.П, од.зб.3891, арк.8.

51 Антонович В. Н.И.Костомаров как историк // КС. 1885. Т.12. № 5. С.XXXII.

52 Бернгейм Э.Введение в историческую науку. СПб., 1908. С.20.

53 Бережков М. Об истории как народном самопознании. Нежин, 1882. С.1.

54 Петров Н. Разговор Великолоссии с Малороссией (Литературный памятник второй половины XVIII века) // КС. 1882. Т.1. № 2. С.313-365.

55 П-ко Вл. К вопросу о народных реакциях в Украине в XVIII веке // КС. 1905. Т.90. № 7/8. Отд.1. С.108.

56 Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // КС. 1894. Т.47. № 11. С.242-270; № 12. С.402-424; Стороженко Н. Реформы в Малороссии при графе Румянцеве // КС. 1891. Т.32. № 3. С.478-493; Т.34. № 9. С.455-465.

57 Левицкий О. О положении крестьян Юго-Западного края во второй четверти XIX столетия // КС. 1906. Т.93. № 7/8. Отд.1. С.239.

58 Лучицкий И. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII веке // Отечественные записки. 1882. № 11; его же. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. К., 1884.

59 Багалей Д. Рец. на: Лучицкий И. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII веке // КС. 1883. Т.5. № 2. С.409-415.

60 Багалей Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // КС. 1883. Т.7. № 12. С.560-592.

61 Кравченко В.В. Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. Харьков, 1990. С.53.

- 62 Див.напр.: Борисенко В.І. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986. С.88-93; Гуржий А.І. Еволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII ст. К., 1986. С.51-54.
- 63 Багалей Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // КС. 1883. Т.7. № 12. С.582.
- 64 Багалей Д. Рец. на: Лучицкий И. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII веке // КС. 1883. Т.5. № 2. С.413.
- 65 Багалей Д. Генеральная опись Малороссии: Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии графа П.А.Румянцева-Задунайского // КС. 1883. № 11. С.424, 428-430.
- 66 Ткаченко М. Наукове розроблення Рум'янцевської ревізії // Україна. 1924. Кн.3. С.39-52.
- 67 Багалей Д. Генеральная опись Малороссии... С.432.
- 68 Лучицкий И. Киев в 1766 году // КС. 1888. Т.20. № 1. С.1-74.
- 69 Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода законов // КС. 1888. Т.22. № 9. Отд.1. С.415-466; Т.23. № 10. Отд.1. С.22-68; Александра Е. [Ефименко А.] Копные суды в Левобережной Украине // КС. 1885. Т.13. № 10. С.189-203; Милорадович Г. К истории Литовского статута, как действующего законодательства в Малороссии // КС. 1896. Т.52. № 1. Отд.2. С.11-16 та ін.
- 70 Лазаревский А. Суды в Старой Малороссии // КС. 1898. Т.62. № 8. Отд.1. С.75-115.
- 71 Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923. С.147.
- 72 Багалій Д. Нарис української історіографії за доби капіталістичної // ІР НБУВ. Ф.1. Од.зб.11049. Арк.285.
- 73 Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // КС. 1894. Т.47. № 11. С.246.
- 74 Шиманов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья // КС. 1883. Т.7. № 12. С.636.
- 75 Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. // КС. 1905. Т.89. № 6. Отд.1. С.411.
- 76 П-ко Вл. Конец старой Малороссии (1733-1788 годы в истории Левобережной Украины) // КС. 1905. Т.91. № 11/12. Отд.1. С.349.

- 77 Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. // КС. 1905. Т.89. № 6. Отд.1. С.411.
- 78 Сумцов Н. Памяти Ф.Г.Лебединцева // КС. 1889. Т.24. № 3. С.III.
- 79 ІР НБУВ. Ф.III. Од.зб.6567. Арк.1.
- 80 П.П. [Полевой П.] "Киевская старина". Ежемесячный исторический журнал. Пятый год издания // Исторический вестник. 1887. № 1. С.213.
- 81 Голубев С. Западнорусская церковь при Петре Могила (1633-1646 гг.) // КС. 1898. Т.60-61. №№ 1-6; Левицкий О. Основные черты внутреннего строя западнорусской церкви в XVI и XVII вв. // КС. 1884. Т.9. № 8. С.627-654; его же Южнорусские архиереи в XVI-XVII вв. // КС. 1882. Т.1. № 1. С.49-100 та ін.
- 82 Див.: Голубев С. Древние и новые сказания о начале Киевской Академии // КС. 1885. Т.11. № 1. С.85-116; П-ко В. Из истории образования на Украине // КС. 1905. Т.90. № 9. Отд.1. С.235-247; Е.К. Харьковский университет в первые годы его существования // КС. 1899. Т.65-66. № 5, 7, 10.
- 83 Ісаєвич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVIII ст. К., 1972. С.19-143.
- 84 Див. напр.: Антонович В. Паны Ходьки, воротилы городского самоуправления в Киеве в XVI-XVII ст. // КС. 1882. Т.1. № 2. С.233-261; Горленко В. Киев в 1799 г. // КС. 1885. Т.11. № 3. С.581-592 та ін.
- 85 Личков Л. К вопросу о реформе официальной статистики, преимущественно по данным Юго-Западного края // КС. 1902. Т.76. № 1-3; его же. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. // КС. 1905. Т.90. № 9. Отд.1. С.317-366 та ін.
- 86 Антонович В. Летопись Яна Юзефовича как источник для истории Южной Руси // КС. 1887. Т.19. № 11. С.529-536.
- 87 Василенко Н. Протоколы Верховного тайного совета как материал для истории Малороссии XVIII в. // КС. 1900. Т.70. № 9. Отд.2. С.101-121; Оглоблин Н. Воеводские "вестовые отписки" XVII в., как материал для истории Малороссии // КС. 1885. Т.12. № 7. С.365-416.
- 88 Бернгейм Э. Введение в историческую науку. СПб., 1908. С.6; Иконников В. Опыт русской историографии. К., 1891. Т.1. Кн.1. С.38.
- 89 Ефименко П. Архив Малороссийской коллегии при Харь-

ковском университете // КС. 1882. Т.1. № 1. С.193-198; Багалей Д. Коллекция рукописей покойного проф. А.Ф.Кистяковского // КС. 1891. Т.32. № 3. С.494-503; Лазаревский А. Сулимовский фамильный архив // КС. 1882. Т.4. № 11. С.292-327; Галагановский фамильный архив // КС. 1883. Т.7. № 11. С.452-469.

⁹⁰ Н.В. [Василенко Н.] К истории церковных и монастырских архивов // КС. 1891. Т.34. № 7. С.148-151; Храевич В. Волыньское церковно-археологическое древнехранилище // КС. 1893. Т.42. № 6. С.66-73; Подольское епархиальное церковное древнехранилище // КС. 1890. Т.29. № 6. С.551-552.

⁹¹ Теличенко И. Скорбный лист архива Малороссийской коллегии // КС. 1889. Т.24. № 2. С.445-458.

⁹² К сведениям о гибели провинциальных архивов // КС. 1891. Т.33. № 4. С.167-168; Ковалевский А. К истории малороссийских официальных архивов // КС. 1894. Т.44. № 3. С.557-558.

⁹³ Программа для собирания сведений об архивах // КС. 1898. Т.62. № 7/8. Отд.2. С.25-28.

⁹⁴ П-ко Вл. Несколько слов о малороссийских архивах // КС. 1905. № 2. С.136-138.

⁹⁵ Н.В. [Василенко Н.] К вопросу о децентрализации наших исторических архивов. Судьба Румянцевской "Описи Малороссии" // КС. 1892. Т.39. № 12. С.453-461; Багалей Д. Несколько замечаний по поводу статьи г.Н.В. о децентрализации наших исторических архивов // КС. 1893. Т.40. № 2. С.346-355; О.Л. [Левинский О.] К истории учреждения Киевского и других центральных архивов // КС. 1902. Т.77. № 5. Отд.2. С.81-86.

⁹⁶ Бумаги государственного архива в Стокгольме по делам Малороссии // КС. 1896. Т.56. № 5. Отд.2. С.53-54; Мякотин В. Архив генерального войскового суда // КС. 1898. Т.63. № 11. Отд.1. С.137-149; Романович-Славатинский А. Воспоминания об Архиве государственного совета // КС. 1888. Т.21. № 6. Отд.1. С.409-458; Падалка Л. Исторические материалы архива Полтавской казенной палаты // КС. 1885. Т.13. № 10. С.333-338.

⁹⁷ Линниченко И. Архивы в Галиции // КС. 1888. Т.22. № 8. Отд.1. С.349-380; Т.23. № 10. Отд.1. С.193-214.

⁹⁸ Лазаревский А. Люди старой Малороссии // КС. 1882. Т.1. № 1, 3; Т.3. № 8; 1884. Т.8. № 1; 1885. Т.12. № 5; 1886. Т.14. № 1; Т.15. № 7; 1887. № 68; 1888. Т.23. № 11; его же. Из семейной хроники Берлов (1672-1805) // КС. 1899. Т.64. № 1. Отд.1. С.101-133.

312

⁹⁹ Дабижа А. Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы // КС. 1885. Т.13. № 12. С.715-718; Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II (Историческая справка по материалам архива герольдии) // КС. 1887. Т.19. № 9. С.90-92; Петров Н. О некоторых монетах, приписываемых Ярославу Мудрому // КС. 1890. Т.31. № 12. С.507-510; Лобко А. Попытка к уравниванию мер и веса в Малороссии XVIII в. // КС. 1889. Т.26. № 7. С.232-239.

¹⁰⁰ Яворницкий Д. Топографический очерк Запорожья // КС. 1884. Т.9. № 5. С.33-54; № 6. С.177-200; № 7. С.392-422; его же. Остров Хортица на реке Днепре // КС. 1886. Т.14. № 1. С.41-90.

¹⁰¹ КС. 1890. Т.29. № 4. С.131-147.

¹⁰² Василенко Н. Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии // КС. 1903. Т.80. № 1-3; Т.81. № 5; Т.83. № 10-12; Белогриц-Котляревский Л. Очерк научной деятельности А.Ф.Кистяковского // КС. 1885. Т.12. № 6. С.238-254; Ефремов С. Певец борьбы и контрастов [И.Франко] // КС. 1903. Т.83. № 11. Отд.1. С.284-332; № 12. Отд.1. С.625-698.

¹⁰³ ИР НБУВ. Ф.Ш. Од.зб.66941. Арк.1.

¹⁰⁴ Антонович В. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме (По поводу повести Г.Сенкевича "Огнем и мечем") // КС. 1885. Т.12. № 5. С.44-78.

¹⁰⁵ О.М.Пипин та кийські українці (Листування Пипіна і Житецького) // Україна. 1928. № 6. С.29.

¹⁰⁶ ИР НБУВ. Ф.Ш. Од.зб.7058. Арк.1.

¹⁰⁷ Киян О.І. Життєвий та творчий шлях В.Б.Антоновича // Український історичний журнал. 1991. № 2. С.67.

¹⁰⁸ КС. 1890. Т.30. № 8. С.333-334.

¹⁰⁹ КС. 1892. Т.38. № 9. С.431-438.

¹¹⁰ КС. 1895. Т.48. № 3. Отд.2. С.103-112.

¹¹¹ Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і кийська історична школа В.Антоновича // Український історик. 1966. № 3/4. С.26-28.

¹¹² Пыпин А. "Киевская старина" // Вестник Европы. 1883. № 1. С.445-448.

¹¹³ Про це див. докладніше: Палієнко М. Київська Стара громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина XIX - початок XX ст.) // Київська старовина. 1998. № 2. С.73-76.

¹¹⁴ Про це див. докладніше: Палієнко М. Національна інтелі-

генція в боротьбі за українське слово (кінець XIX - початок XX ст.) // Українські проблеми. 1997. № 2. С.133-139.

115 Гирич І. Київська ідея і українська справа // Пам'ять століть. 1998. № 3. С.16.

116 Украинский народ в его прошлом и настоящем. СПб., 1914. Т.1. С.30.

117 Стороженко Н. Кирилло-Мефодиевские заговорщики. Николай Иванович Гулак // КС. 1906. Т.92. № 2. Отд.1. С.135-152.

118 Там же. С.140.

119 Франко І. Рец. на: Н.І.Стороженко. "Кирилло-Мефодиевские заговорщики" // ЗНТШ. 1906. Т.70. Кн.2. С.231.

120 Руководство к обучению грамоте, составленное для малорусских воскресных школ А.А. Потебней // КС. Приложение. 1899. Т.66. № 8. С.1-12.

121 ІР НБУВ. Ф.ІІ. Од.зб.7014. Арк.1.

122 Там само. Ф.53. Од.зб.14. Арк.319.

123 Цит. за: Киян О. Кафедральне "вірую" Володимира Антоновича // Київська старовина. 1992. № 3. С.67.

124 Там само. С.66.

125 Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. К., 1997. С.83-84.

126 Гермайзе О. В.Б.Антонович в українській історіографії // Україна. 1928. Кн.5. С.30.

127 Грушевський М. В двадцять п'яті роковини смерті О.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. 1927. № 4. С.4.

128 Василенко М. Олександр Матвійович Лазаревський (1834-1902). Матеріали до його біографії // Україна. 1927. № 4. С.73.

Оксана Юркова

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ІНСТИТУТ: ПРОЕКТ М.С.ГРУШЕВСЬКОГО 1928 РОКУ

Як відомо, Інститут історії України в системі Академії наук УСРР був створений у липні 1936 року після відповідних рішень ЦК КП(б)У та Президії АН УСРР на основі ліквідованого Інституту історії Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських науково-дослідних інститутів. Структурна

організація Інституту історії України (а структура опосередковано відображає мету, цілі та завдання науково-дослідної одиниці) не відзначалася оригінальністю: панівна тоді "єдино правильна" теорія суспільно-економічних формацій логічно привела до утворення трьох відділів – історії феодалізму, історії капіталізму та історії радянського періоду. На жаль, подібна спрощена структура Інституту, що ґрунтується здебільшого на хронологічному формаційному принципі вивчення історії України (до того ж відокремлено від світової історії), існує й донині. Правда, за майже 65-річну історію установи мали місце численні перетворення, в тому числі й організація кількох проблемних (чи, скоріше, тематичних) відділів, однак в цілому ці зміни не носили кардинального характеру.

Звертаючи на це увагу, ми аж ніяк не відкидаємо хронологічного принципу при організації установ такого профілю – зрештою, його й неможливо відкинути при вивченні історичного процесу будь-де. Однак, застосовуючи хронологічний принцип, необхідно зважати (і активно використовувати) ще й проблемний та регіональний (!) принципи, а разом з тим вивчати історію України не як "річ у собі", а в контексті світової історії.

Не треба вважати ці зауваги "рефлексіями занадто розумного автора". Мова про те, що проект організації Українського Історичного Інституту, в якому віднайшло відображення вищенаведене і ще багато іншого, існував. Його у далекому 1928 році розробив визначний український історик і організатор наукового життя академік М.С.Грушевський. На жаль, детально пророблений план так і залишився на папері.

Спочатку кілька слів про те, що ж передувало виникненню цього проекту. Повернувшись у березні 1924 року в радянську Україну, М.С.Грушевський розгорнув досі не бачену тут активну науково-організаційну діяльність. Передусім він мріяв перенести на український ґрунт заснований в еміграції Український Соціологічний Інститут (УСІ). Однак, незважаючи на неодноразові звертання і обґрунтування необхідності в Україні інституції даного профілю, влада не дозволила його організацію. Та це не спинило М.С.Грушевського, який вирішив розв'язувати фактично ті ж самі зав-